

อัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี

The Historical Architectural Identity of Mueang Nonthaburi

จิรดา แพร่ใบศรี^{1*}

Jirada Praebaisri^{1*}

Received: 17 June 2024

Revised: 6 May 2025

Accepted: 22 May 2025

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาอัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี โดยกำหนดขอบเขตข้อมูลการวิจัยจากสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในโบราณสถานของอำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี จำนวน 11 พื้นที่ 24 แห่ง ด้วยวิธีการลงพื้นที่สำรวจภาคสนามและศึกษาข้อมูลจากเอกสาร ภาพถ่าย ผลการวิจัยพบว่า อัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี มีพัฒนาการแบ่งออกเป็น 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย (ก่อน พ.ศ.2310) ช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394) ช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ถึงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2394-2488) หน้าที่ใช้สอยสถาปัตยกรรมแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มประกอบพิธีทางศาสนา จำนวน 10 แห่ง กลุ่มสักการะบูชา จำนวน 6 แห่ง กลุ่มประกอบกิจกรรมทางศาสนา จำนวน 6 แห่ง กลุ่มสถานศึกษา จำนวน 2 แห่ง รูปแบบสถาปัตยกรรมแบ่งออกเป็น 3 แบบ ได้แก่ แบบประเพณีนิยม แบบพระราชนิยม แบบอิทธิพลตะวันตก โดยมีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทแวดล้อมและอิทธิพลที่ได้รับจากกลุ่มผู้กำหนดสร้างหรือบูรณะปฏิสังขรณ์ในแต่ละยุคสมัย จนปรากฏเป็นแบบผสมผสานทางศิลปกรรม

คำสำคัญ: อัตลักษณ์สถาปัตยกรรม, สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์, โบราณสถานเมืองนนทบุรี

Abstract

This research article aimed to study the historical architectural identity of Mueang Nonthaburi, focusing on 24 historical sites across 11 areas in Mueang District, Nonthaburi Province. The study was conducted through field surveys and an analysis of documents and photographs. The findings reveal that the historical architectural identity of Nonthaburi City can be categorized into three distinct periods: The Late Ayutthaya Period (before 1767), the Early Rattanakosin Period (1782-1851), and the Rattanakosin Period to Post-World War II (1851-1945). The architecture served four main functions: sites for religious ceremonies (10 locations), worship sites (6 locations), sites for religious activities (6

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์, คณะสถาปัตยกรรมและการออกแบบ, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ

¹ Assistant Professor, Faculty of Architecture and Design, King Mongkut's University of Technology North Bangkok

* Corresponding author: Jirada Praebaisri, Email: jirada.p@archd.kmutnb.ac.th

locations), and educational institutions (2 locations). The architectural styles are classified into three types: traditional style, royal style, and Western style. These styles evolved according to the surrounding context and the influence exerted by the groups responsible for their construction or restoration in each era, resulting in a fusion of artistic styles.

Keywords: Architectural Identity, Historical Architecture, Historical Sites of Mueang Nonthaburi

บทนำ

ทรัพยากรทางโบราณคดีถือเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้ มีฐานะเป็นทรัพย์สินของแผ่นดิน อันประกอบด้วย โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ ซึ่งหมายถึง สถานที่ สิ่งก่อสร้าง รวมทั้ง วัตถุสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และวัฒนธรรมในอดีต ทุกยุคสมัย ที่มีคุณค่าความสำคัญส่งผ่านสู่คนรุ่นต่อไปได้ใช้ประโยชน์ (สายนต์ ไพรัชญจักร, 2548) ที่ช่วยสะท้อนเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่นั้นๆ

เมืองนนทบุรีเป็นพื้นที่หนึ่งที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา ไม่เพียงแต่เป็นชุมชนที่เก่าแก่ แต่ยังเป็นแหล่งรวมของสถาปัตยกรรมที่สะท้อนถึงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมไทยและต่างชาติไม่ว่าจะเป็นแบบไทย แบบจีน แบบมอญ แบบตะวันตก ซึ่งสามารถเห็นได้จากสิ่งก่อสร้างและโบราณสถานต่าง ๆ ที่ปรากฏในพื้นที่ ดังเช่น วัดสมรโกฏิ วัดเขมาภิรตาราม วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี เป็นต้น ด้วยอาจเป็นเพราะเมืองนนทบุรีตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ใกล้เคียงกับเมืองหลวง ตลอดจนเป็นพื้นที่ทางผ่านและเมืองด่านที่สำคัญทั้งทางการค้าและการศึกษา สงคราม มีกลุ่มคนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานหลากหลายชาติพันธุ์ รวมถึงการเข้ามามีบทบาทของกลุ่มชนชั้นสูงทำให้เกิดรูปแบบสิ่งก่อสร้างที่มีความแตกต่างหลากหลายไปตามแบบแผนแต่ละยุคสมัย จนปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะถิ่น จึงอาจกล่าวได้ว่า สถาปัตยกรรมเป็นผลงานที่สร้างสรรค์ขึ้นจากพื้นฐานของบริบทแวดล้อมทางสังคมในช่วงเวลาที่ได้ถูกสร้างขึ้น ดังที่ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล (2541) กล่าวว่า กระบวนการ

ออกแบบสถาปัตยกรรมคือการศึกษาและดำเนินการสร้างแบบตามรายการกำหนดของวัตถุประสงค์ในการสร้างอาคารนั้นๆ ภายใต้เงื่อนไขและภาวะการณ์ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม ตลอดจนถึงความรู้และเทคนิควิทยาการที่มีอยู่ในขณะนั้น แต่เมื่อใดก็ตามที่บริบททางสังคมเปลี่ยน วิถีชีวิต ความเชื่อ ค่านิยม และอุดมคติของผู้คนเปลี่ยนไป รูปแบบทางศิลปะและสถาปัตยกรรมย่อมที่จะเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดอัตลักษณ์ตามที่ อภิญา เฟื่องฟูสกุล (2546) ได้ให้ความหมายว่า อัตลักษณ์คือคุณลักษณะเฉพาะตัวมีคุณลักษณะที่ไม่ทั่วไปหรือแตกต่างจากผู้อื่นมีลักษณะบ่งชี้เฉพาะโดยอัตลักษณ์สามารถเลื่อนไหลไปตามบริบทและเวลาที่เปลี่ยนไป

จากการศึกษาผลงานที่เกี่ยวกับสถาปัตยกรรมเมืองนนทบุรี พบว่ามีผู้ทำการศึกษามากบ้างแล้ว เช่น งานวิจัย “พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี” โดย ปัทมา เจริญกรกิจ (2558) ที่มีการกล่าวถึง รูปแบบ วิถีสร้างสรรค์ และหน้าที่ใช้งานของอุโบสถและวิหารวัดปรางสาท วัดโชติการาม วัดค้างคาว ในคลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี

งานวิจัย “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนนทบุรี : ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลง” โดย ขจรศักดิ์ เจ้ากรมทอง (2557) ที่มีการกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของสถาปัตยกรรมแบบค่อยเป็นค่อยไปตามวิวัฒนาการที่มี 2 ลักษณะคือ เปลี่ยนโดยยังคงเค้ารูปเดิม และเปลี่ยนโดยมิได้คงเค้ารูปเดิม

งานวิจัย “การศึกษาเปรียบเทียบสถาปัตยกรรม พระอารามหลวงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาวัดเทพธิดารามวรวิหาร วัดราชนันทารามวรวิหาร วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร” โดย ปิยมาศ สุขพลผลา (2546) ที่กล่าวถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มี 2 แบบ โดยพบว่าภายนอกเป็นแบบพระราชนิยมแต่ภายในยังคงแบบไทยประเพณีที่สืบเนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 1

อย่างไรก็ตามจากผลงานการศึกษาที่ได้กล่าวในข้างต้น เป็นผลงานที่สร้างประเด็นเกี่ยวกับงานสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในพื้นที่จังหวัดนนทบุรี ซึ่งยังไม่ครอบคลุมสถาปัตยกรรมที่ปรากฏหลากหลายในเมืองนนทบุรี เนื่องจากส่วนใหญ่เน้นศึกษาเฉพาะเจาะจงบางส่วนเท่านั้น ดังนั้น การวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งที่จะศึกษาอัตลักษณ์ของสถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่เมืองนนทบุรี เพื่อจำแนกความแตกต่างหลากหลายที่ปรากฏขึ้นตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ที่สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นทั้งจากการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศและการมีปฏิสัมพันธ์กับต่างชาติ อันนำไปสู่การเข้าใจประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์วัฒนธรรมในพื้นที่ ตลอดจนการมีส่วนร่วมของผู้คนและวัฒนธรรมในสังคมไทย ที่มีความหลากหลายในอดีตจนส่งผลมาถึงปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาอัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์ ที่ปรากฏในโบราณสถาน อำเภอมืองจังหวัดนนทบุรี

วิธีการศึกษา

การวิจัยนี้ได้สำรวจประวัติจากเอกสารและลักษณะทางกายภาพของสถาปัตยกรรมในอำเภอมืองจังหวัดนนทบุรี โดยเลือกศึกษาเฉพาะสถาปัตยกรรมที่ถูกขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานหรืออยู่ระหว่าง

ดำเนินการ เนื่องจากมีข้อมูลพิสูจน์ยืนยันตัวตนทางกายภาพและความสำคัญอันเป็นที่ยอมรับในวงกว้างโดยมีขั้นตอนดังนี้

1. รวบรวมข้อมูลประวัติความเป็นมาของสถาปัตยกรรมในเมืองนนทบุรี จากหลักฐานทางเอกสาร เช่น สิ่งพิมพ์ ภาพถ่าย ภาพเขียน รวมทั้งผลงานวิจัยที่ได้มีผู้ทำการศึกษา
2. การสำรวจลักษณะทางกายภาพของสถาปัตยกรรมจากพื้นที่ศึกษาที่เป็นโบราณสถานจำนวน 11 พื้นที่ โดยการบันทึกภาพรูปทรงและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ยังคงหลงเหลือหลักฐานที่สามารถอ้างอิงถึงได้เท่านั้น เช่น ภาพถ่าย ภาพเขียน ชากปรักหักพัง
3. รวบรวมและแยกแยะจัดหมวดหมู่ข้อมูลที่ได้รับตามลักษณะงาน ได้แก่ ความเป็นมา พัฒนาการ ลักษณะการใช้งาน ลักษณะกายภาพ
4. การวิเคราะห์ใช้วิธีวิเคราะห์ทางด้านรูปแบบของสถาปัตยกรรม ได้แก่ ลักษณะสถาปัตยกรรมและลักษณะองค์ประกอบการตกแต่ง
5. สรุปผลการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบสถาปัตยกรรมในพื้นที่ศึกษาอย่างเป็นระบบ

ผลการศึกษา

1. ความเป็นมาและบริบทแวดล้อมของเมืองนนทบุรีเป็นเมืองเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นราชธานี โดยมีสภาพทั่วไปเป็นที่ราบลุ่มตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีความอุดมสมบูรณ์ ประกอบด้วยกลุ่มคนหลากหลายเชื้อชาติทั้งไทย จีน มอญ แขก ที่มาตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนต่างๆ เช่น บ้านวัดชลอ บ้านวัดเขมา บ้านตลาดแก้ว บ้านตลาดขวัญ เป็นต้น ความเปลี่ยนแปลงของเมืองนนทบุรีมีมาโดยตลอดตั้งแต่สมัยอยุธยาไม่ว่าจะเป็น บ้านตลาดขวัญที่ได้รับการยกฐานะเป็นเมืองนนทบุรีในช่วงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2092) เพื่อเป็นเมืองท่าและเมืองหน้าด่านของกรุงศรีอยุธยา การขุดคลองลัดแม่น้ำในสมัยสมเด็จพระ

พระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2179) เพื่อใช้เป็นเส้นทางลัดในการเดินทางและเพื่อเพิ่มปริมาณแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรในพื้นที่ การย้ายเมืองนนทบุรีจากบ้านตลาดขวัญไปตั้งบริเวณปากแม่น้ำอ้อม การสร้างกำแพงเมืองและป้อมปราการในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2208) เป็นต้น ซึ่งในช่วงสมัยอยุธยา มีการเข้ามาของชาวต่างชาติ เพื่อการค้า การทูต และการเผยแพร่ศาสนา เช่น จีน เปอร์เซีย ญี่ปุ่น ฝรั่งเศส ฮอลันดา ทำให้เศรษฐกิจการค้าในเมืองนนทบุรีรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2540; คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2542) อาจเนื่องจากบ้านตลาดขวัญเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์และเป็นสวนผลไม้ที่มีชื่อเสียงหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา จนเป็นที่รู้จักของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางของลาลูแบร์ (ซีมอง เดอลา ลูแบร์, 2510) ที่กล่าวถึงย่านการค้า สวนผลไม้ และป้อมแก้ว

กระทั่งปี พ.ศ. 2307 ในสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เมืองนนทบุรีเป็นยุทธภูมিরะหว่างเรือกำปั่นอังกฤษกับพม่า กองทัพพม่าสามารถเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้ในปี พ.ศ. 2310 (กรมศิลปากร, 2537) ส่งผลกระทบให้เมืองนนทบุรีถูกทิ้งร้าง ผู้คนอพยพทั้งบ้านเรือนหนีภัยสงครามไปหลบซ่อนอยู่ตามสวนและชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไป เมื่อภาวะสงครามกลับเริ่ม คืบคลานสู่ปกติในช่วงสมัยธนบุรี เมืองนนทบุรียังคงมีสถานะเป็นเมืองชานพระนคร ทำให้มีชาวกองเกาและชาวเมืองใกล้เคียงเข้ามาตั้งหลักแหล่งใกล้กรุงธนบุรีมากขึ้น (ปัทมา เจริญกรกิจ, 2558)

ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์บ้านเมืองไทยสงบสุขปลอดจากศึกสงคราม และมีการติดต่อกับต่างชาติ โดยเฉพาะกับจีนที่รุ่งเรืองกว่าสมัยอยุธยา (สายชล สัตยานุรักษ์, 2558) ทำให้บ้านเมืองได้รับการบูรณะฟื้นฟูให้เป็นปึกแผ่น มีการย้ายพระนครจากกรุงธนบุรีไปตั้งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ

เจ้าพระยา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ส่วนเมืองนนทบุรีก็ยังคงมีฐานะเป็นแขวงขึ้นกับเมืองบางกอก (หวน พิณรุพันธ์, 2547) และยังคงเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชนชั้นนำของไทย ดังปรากฏการบูรณะวัดเขมาภิรตาราม โดยกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้น ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เศรษฐกิจการค้าของเมืองนนทบุรีมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ดังที่ปรากฏในนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่ซึ่งแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2371 (สุนทรโวหาร (ภู่), พระ, 2513) เนื่องจากเป็นยุคที่ไทยมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีน ตลอดจนการเข้ามาจับตลาดของอาณานิคมตะวันตก มีการรับวิทยาการและศิลปวัฒนธรรมอย่างจีนและตะวันตกเข้ามา ทำให้ปรากฏงานศิลปกรรมแบบผสมผสานกลายเป็นแบบพระราชนิยมขึ้น (ณัฐวัตร จินรัตน์, 2546) ดังเห็นได้จากการใช้ลวดลายซุ้มประตูหน้าต่างแบบจีนผสมตะวันตก เป็นต้น ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เมืองนนทบุรีมีฐานะเป็นหัวเมืองชายทะเลสังกัดกรมท่า มีการเปลี่ยนชื่อเมืองนนทบุรีศรีมหาสมุทรเป็นเมืองนนทบุรีศรีมหาอุทยาน และต่อมาเปลี่ยนเป็นเมืองนนทบุรีศรีเกษตราคม (กรมศิลปากร, 2552)

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา อาณานิคมตะวันตกเริ่มเข้ามาจับตลาดในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลให้แนวคิดและนโยบายของไทยเปลี่ยนไป สถานการณ์บ้านเมืองของไทยอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนแปลง แต่เมืองนนทบุรียังคงได้รับอุปถัมภ์จากชนชั้นนำอย่างต่อเนื่อง เช่น การสร้างวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหารโดยรัชกาลที่ 3 การบูรณะและสร้างวัดเขมาภิรตารามโดยรัชกาลที่ 4 การบูรณะวัดโชติการามโดยพระยาโชฎีกา เป็นต้น

ทั้งนี้การเข้ามาของอาณานิคมตะวันตกส่งผลให้ไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ

หลายด้าน (สายชล สัตยานุรักษ์, 2558) เป็นต้นว่า การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ให้เป็นการปกครองส่วนภูมิภาค เมืองนนทบุรีจึงจัดอยู่ในมณฑลกรุงเทพ มีการย้ายที่ทำการเมืองนนทบุรีไปตั้งบริเวณปากคลองบางซื่อฝั่งใต้ใกล้วัดท้ายเมือง นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2459 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเรียกจากเมืองนนทบุรีมาเป็นจังหวัดนนทบุรี ต่อมาปี พ.ศ. 2471 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายศาลากลางจังหวัดนนทบุรีมาตั้งที่โรงเรียนราชวิทยาลัยที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 กระทั่งปี พ.ศ. 2486 เกิดสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทางราชการจึงยุบจังหวัดนนทบุรีลง โดยโอนไปขึ้นกับจังหวัดพระนคร แล้วได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดอีกครั้งในปี พ.ศ. 2489

2. พัฒนาการสถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรีที่ปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (ก่อนปี พ.ศ. 2310-2488) พบว่า แบ่งออกเป็น 3 ช่วงยุคสมัย ดังนี้

2.1 ช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ก่อนปี 2310 มีปรากฏสร้างสถาปัตยกรรมจำนวน 6 พื้นที่ ได้แก่ วัดชมภูเวก วัดสมรโกฏิ วัดค้างคาว วัดปราสาท วัดเชิงท่า วัดเขมาภิรตาราม

2.2 ช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี 2325-2394 มีปรากฏสร้างสถาปัตยกรรมจำนวน 3 พื้นที่ ได้แก่ วัดโชติการาม วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร มัสยิดอิตายาตุลอุมมะฮ์ และมีจำนวน 2 พื้นที่ ได้รับการสร้าง/บูรณะปฏิสังขรณ์ ได้แก่ วัดเชิงท่าได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์โดยพญาเงี้ยวในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 วัดเขมาภิรตารามได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์โดยกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2

2.3 ช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2394-2488 มีปรากฏสร้างสถาปัตยกรรมจำนวน 2 พื้นที่ ได้แก่ ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี วัดประหารรังสรรค์ และมีจำนวน 3 พื้นที่ ได้รับการสร้าง/บูรณะปฏิสังขรณ์ ได้แก่ วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหารและวัดเขมาภิรตารามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มัสยิดอิตายาตุลอุมมะฮ์ได้รับการรื้อสร้างใหม่โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. ลักษณะการใช้งานสถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี จำนวน 24 แห่ง แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

3.1 ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา จำนวน 10 แห่ง ได้แก่ อุโบสถวัดค้างคาว อุโบสถวัดปราสาท อุโบสถวัดเขมาภิรตาราม วิหารวัดโชติการาม อุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร วิหารวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร อุโบสถวัดชมภูเวก อุโบสถวัดโชติการาม วิหารวัดชมภูเวก มัสยิดอิตายาตุลอุมมะฮ์

3.2 ประเภทสักการะบูชา จำนวน 6 แห่ง ได้แก่ เจดีย์วัดสมรโกฏิ เจดีย์วัดค้างคาว เจดีย์วัดโชติการาม เจดีย์วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร เจดีย์วัดเขมาภิรตาราม เจดีย์วัดเชิงท่า

3.3 ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา จำนวน 6 แห่ง ได้แก่ ศาลาแดงริมน้ำวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ศาลาการเปรียญวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ศาลาทำนน้ำวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร พลับพลา วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ตึกแดงวัดประหารรังสรรค์ ตำหนักแดงวัดเขมาภิรตาราม โดยมีจำนวน 1 แห่ง ได้แก่ ตำหนักแดงวัดเขมาภิรตาราม ที่เดิมเคยเป็นตำหนักของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (เจ้าฟ้าบุญรอด) แล้วรัชกาลที่ 4 พระราชทานให้เป็นกุฏิสงฆ์วัดเขมาภิรตาราม

3.4 ประเภทสถานศึกษา/สถานที่ราชการ จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี พระที่นั่งมุลมณเฑียร โดยพระที่นั่งมุลมณเฑียร เดิมเคยเป็นตำหนักของรัชกาลที่ 4 แล้วรัชกาลที่ 5 พระราชทานให้เป็นโรงเรียนวัดเขมาภิรตาราม ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี เดิมเคยเป็นโรงเรียนราชวิทยาลัย แล้วถูกเปลี่ยนเป็นที่ทำการของจังหวัดนนทบุรีในสมัยรัชกาลที่ 7

4. ลักษณะสถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี พบว่า แบ่งตามหน้าที่ใช้สอยออกเป็น 3 แบบ (ดังภาพที่ 1-9) ดังนี้

4.1 แบบไทยประเพณี

1) ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา โครงสร้างแบบก่ออิฐถือปูน เครื่องบนงานไม้ หลังคาทรงจั่ว มีเสารับจั่วด้านหน้า ด้านหลัง ดังกรณี อุโบสถวัดคำขวาง วัดการวัดไชยการาม อุโบสถวัดปราสาท อุโบสถวัดเขมาภิตาราม

2) ประเภทสักการะบูชา พบว่ามี 2 แบบ ได้แก่ แบบเจดีย์ย่อมุม เป็นแบบก่ออิฐถือปูนฐานย่อมุม ดังกรณี เจดีย์วัดสมรโกฏิ เจดีย์วัดคำขวาง เจดีย์วัดไชยการาม และแบบเจดีย์กลม เป็นแบบก่ออิฐถือปูน ดังกรณี เจดีย์วัดเชิงท่า เจดีย์วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร เจดีย์วัดเขมาภิตาราม

3) ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา แบบเรือนไม้ยกพื้นมีใต้ถุน ผังไม้ฝาปะกน หลังคาทรงจั่วชายคาครอบ ดังกรณี ตำหนักแดงวัดเขมาภิตาราม และแบบโถงโถงยกพื้น ดังกรณี ศาลาแดงริมน้ำวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร

4.2 แบบพระราชนิยม

1) ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา เป็นแบบมีเสาดำล้อมรอบ โครงสร้าง หน้าบันและเครื่องบนก่ออิฐถือปูน ดังกรณี อุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร

2) ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา ตัวอาคารและโครงสร้าง หน้าบันและเครื่องบนก่ออิฐถือปูน มีเสาดำล้อมรอบชายคาโดยรอบ หลังคามุงกระเบื้อง ดังกรณี ศาลาการเปรียญ พลับพลาและศาลาท่าน้ำวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร

3) ประเภทสถานศึกษา/สถานที่ราชการ เป็นอาคาร 2 ชั้น แบบเรือนก่ออิฐถือปูน ผสมผสานระหว่างเครื่องไม้และเครื่องก่อ หลังคาแฝด มีเสารับชายคาโดยรอบ เครื่องบนเสา พื้น ประตูและหน้าต่างเป็นไม้ บันไดปูนขึ้นลงชั้น 2 ภายนอกอาคาร ดังกรณี พระที่นั่งมุลมณเฑียร

4.3 แบบอิทธิพลตะวันตก

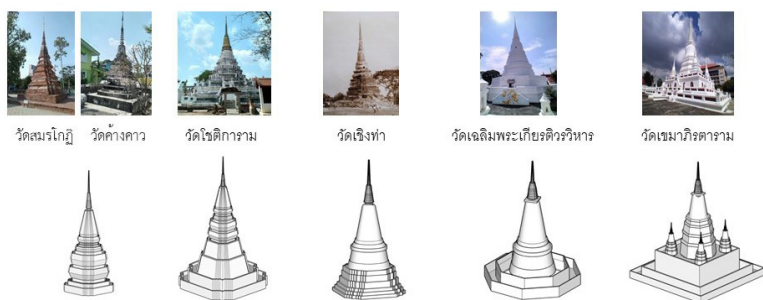
1) ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา พบว่ามี 2 ลักษณะ ดังนี้ ลักษณะอาคารทรงวิลันดา โครงสร้าง หน้าบันก่ออิฐถือปูนสูงถึงอกไก่ ไม่มีช่อฟ้าใบระกา หลังคามุงกระเบื้อง ดังปรากฏที่ อุโบสถวัดชมพูเวก วัดการวัดชมพูเวก อุโบสถวัดไชยการาม ลักษณะอาคาร 3 ชั้น เป็นตึกก่ออิฐฉาบปูน พื้นที่ใช้สอยชั้น 1-2 ประตูและหน้าต่างรอบอาคาร มีบันไดปูนขึ้นลงชั้น 2 ภายนอกอาคาร ชั้น 3 เป็นดาดฟ้าโล่ง ดังกรณี มัสยิดอิตายาตุลอุมาเยย์

2) ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา เป็นอาคาร 3 ชั้น โครงสร้างหลักสำหรับใช้สอยเป็นตึกก่ออิฐเปลือย พื้นที่ใช้สอยชั้น 1-2 ปิดทึบมีช่องลมไม้ฉลุ ประตูและหน้าต่างเป็นบานไม้ มีบันไดปูนเข้าออกตัวอาคาร ชั้น 3 เป็นดาดฟ้าโล่ง ดังกรณี ตึกแดงวัดประชารังสรรค์

3) ประเภทสถานศึกษา/สถานที่ราชการ พบว่า เป็นอาคาร 2 ชั้น แบ่งตัวอาคารแยกเป็นหลัง มีระเบียบไม่เป็นทางเดินเชื่อมอาคาร ตัวอาคารพื้นที่ใช้สอยชั้น 1-2 ก่ออิฐฉาบปูน มีช่องลมไม้ฉลุ ประตูและหน้าต่างเป็นบานไม้ มีบันไดไม้ขึ้นลงอาคาร บริเวณระเบียบทางเดิน ดังกรณี ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 1 แบบไทยประเพณี ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา

ภาพที่ 2 แบบไทยประเพณี ประเภทสักการะบูชา

ภาพที่ 3 แบบไทยประเพณี ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา

ภาพที่ 4 แบบพระราชนิยม ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา

ศาลาการเปรียญ

พลับพลา

ศาลาท่าน้ำ

ภาพที่ 5 แบบพระราชนิยม ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา

พระที่นั่งมูลมณเฑียร

ภาพที่ 6 แบบพระราชนิยม ประเภทสถานศึกษา/สถานที่ราชการ

อุโบสถวัดชุมภูเวก

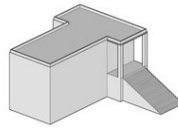
อุโบสถวัดโชติการาม

วิหารวัดชุมภูเวก

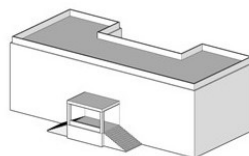
มัสยิดฮิญาตุลอมมะฮ์

ภาพที่ 7 แบบอิทธิพลตะวันตก ประเภทประกอบพิธีทางศาสนา

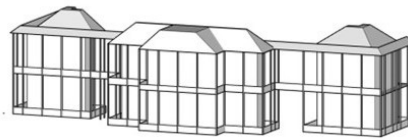
ตึกแดง วัดประจักษ์รังสรรค์

ภาพที่ 8 แบบอิทธิพลตะวันตก ประเภทประกอบกิจกรรมทางศาสนา

ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี

ภาพที่ 9 แบบอิทธิพลตะวันตก ประเภทสถานศึกษา/สถานที่ราชการ

5. ลักษณะองค์ประกอบและการตกแต่ง
สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี พบว่า
แบ่งออกเป็น 3 แบบ (ดังภาพที่ 10-12) ดังนี้

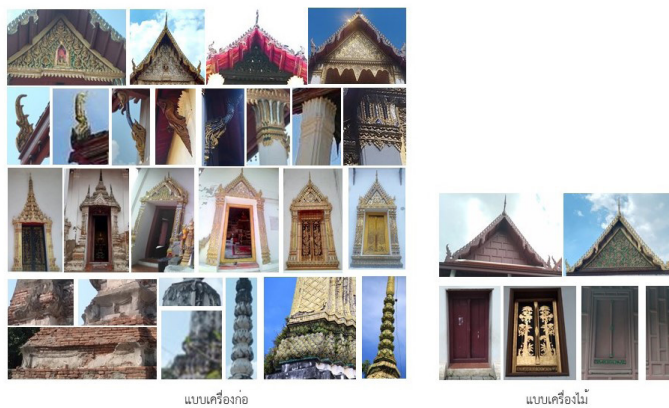
5.1 แบบไทยประเพณี มี 2 ลักษณะ
ได้แก่

1) อาคารเครื่องก่อ พบว่า เครื่อง
บนงานไม้ประดับข้อฟ้า ไบระกา หางหงษ์ ประดับบัว
ปลายเสา คันทวยรับชายคา หลังคามุงกระเบื้อง หน้า
บันจําหลักไม้ ประดับตกแต่งเครื่องไม้แกะสลัก ปูนปั้น
ประดับกระจกสี ลงรักปิดทอง การใช้สัญลักษณ์สมมุติ
เทพตามหน้าบัน ดังกรณี อุโบสถวัดคําคาว อุโบสถ
วัดปราสาท อุโบสถวัดเขมาภิรตาราม ส่วนเจดีย์
ประดับบัวปูนปั้น ดังกรณี เจดีย์วัดสมรโกฏิ เจดีย์วัด
คําคาว

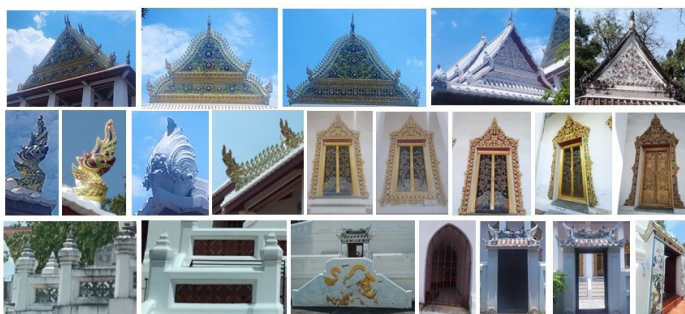
2) อาคารเครื่องไม้ พบว่า หน้าจั่ว
ประดับข้อฟ้าไบระกา ผนังไม้ฝาปะกน ตัวอาคารเรือน
ไม้ยกพื้น บานหน้าต่างลงรักปิดทอง ใช้โทนสีแดง
ดังกรณี ตำหนักแดง พระที่นั่งมูลมณเฑียร

5.2 แบบพระราชนิยม พบว่า หน้าบัน
และเครื่องบนปูนปั้นลวดลายพรรณพฤกษา ประดับ
กระเบื้องสีแบบอย่างจีน ลวดลายซุ้มประตูหน้าต่าง
แบบจีนปนตะวันตก ส่วนเจดีย์ประดับลูกกรงเคลือบ
ดินเผาแบบจีนที่ระเบียงชั้นฐาน ตกแต่งลวดลายแบบ
และทำซุ้มแบบจีน ดังกรณี วัดเฉลิมพระเกียรติ
วรวิหาร

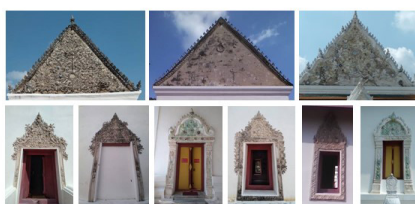
5.3 แบบอิทธิพลตะวันตก มี 2 ลักษณะ
ได้แก่ ลักษณะแบบวิลันดาที่ได้รับอิทธิพลสมัยอยุธยา
ตอนปลาย ดังกรณี วัดชมพูเวก วัดโชติการาม พบว่า
เครื่องบนเป็นปูนปั้นลวดลายพรรณพฤกษาประดับ
กระเบื้องสี ซุ้มประตูหน้าต่างประดับปูนปั้นลวดลาย
พรรณพฤกษา ลักษณะแบบตึกที่ได้รับอิทธิพลช่วง
อาณานิคมตะวันตกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พบว่า
ประตูและหน้าต่างเป็นบานไม้ลูกฟักและบานเกล็ด
ช่องลมไม้ฉลุ ราวระเบียงลูกกรงไม้และปูน ลวดลาย
แบบเรียบง่าย ดังกรณี ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี
มัสยิดอิดาเยาะตุลอมมะฮ์ ตึกแดงวัดประชารังสรรค์

ภาพที่ 10 แบบไทยประเพณี

ภาพที่ 11 แบบพระราชนิยม

แบบอิทธิพลตะวันตกสมัยกรุงศรีอยุธยา

แบบอิทธิพลตะวันตกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 12 แบบอิทธิพลตะวันตก

สรุปและอภิปรายผล

จากการศึกษาอัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของจังหวัดนนทบุรีทั้ง 11 พื้นที่ 24 แห่ง สามารถแบ่งออกเป็น 3 แบบ ได้แก่ แบบไทยประเพณี แบบพระราชนิยม และแบบอิทธิพลตะวันตก ซึ่งสอดคล้องกับปีทมา เจริญกรกิจ (2558) ที่อธิบายถึงรูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในพื้นที่คลองอ้อมนนท์สมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยแต่ละแบบมีลักษณะเฉพาะเด่นชัดในแต่ละช่วงสมัยตามบริบทแวดล้อมที่แตกต่างกัน

ช่วงแรกในสมัยอยุธยาพบว่า สถาปัตยกรรมมีทั้งแบบไทยประเพณี เช่น วัดค้างคาว วัดปราสาท และแบบอิทธิพลตะวันตก เช่น วัดชมพูเวก ดังเห็นได้จากเครื่องบนของตัวอาคารที่มีความแตกต่างจากแบบไทยประเพณีในด้านโครงสร้างและการตกแต่ง ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตกับชาวต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นชาวจีน ชาวเปอร์เซีย ชาวฮอลันดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวต่างชาติที่เข้ามาในช่วงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้ได้รับเทคโนโลยีในงานก่อสร้างมาพอสมควร เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์พบว่าสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้น เริ่มมีความหลากหลายผสมผสานตามอิทธิพลที่ได้รับ ดังที่ปรากฏให้เห็นในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยการนำแบบแผนสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีจากสมัยอยุธยาตอนปลายมาใช้ โดยมีอุดมคติร่วมยุคสมัยก็คือ “ครึ่งบ้านเมืองดี” (ชาตรี ประทีตธนทการ, 2556) เมื่อเข้าสู่ช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เริ่มทำการค้าขายกับต่างชาติมากขึ้น ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบใหม่ ดังที่ ญัฎฐวัตร จินรัตน์ (2546) พบว่า มีการสร้างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก เช่น ประตุนันทริศาในพระบรมมหาราชวัง และมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบใหม่ขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เรียกว่า “พระราชนิยม” ซึ่งเป็นรูปแบบที่ไม่ยึดตามแบบไทยประเพณี เช่นกรณีตัวอย่างโครงสร้างอาคารวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหารมีการใช้

เสาชานดาลใหญ่ เครื่องบนเป็นแบบก่ออิฐถือปูน ตกแต่งลายปูนปั้น มีการใช้ลวดลายทั้งแบบจีนและฝรั่งผสมกัน ต่อมาช่วงสมัยอาณานิคมตะวันตกมีความนิยมสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกอย่างแพร่หลายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ซึ่งในพื้นที่เมืองนนทบุรีมีปรากฏชัดเจขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ มัสยิดบ้านตลาดขวัญ และในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้แก่ ศาลากลางจังหวัดนนทบุรี

อย่างไรก็ตามรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏกลับไม่ได้ปรากฏอย่างเต็มรูปแบบ หากแต่มีการผสมผสานร่วมกัน โดยเฉพาะแบบไทยประเพณีที่ยังคงมีปรากฏร่วมอยู่ในทุกยุคสมัย ซึ่งหากพิจารณาจากพัฒนาการที่ปรากฏ จะพบว่าทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบจนผสมผสานอยู่ในที่แห่งเดียวกัน เช่นกรณีพระที่นั่งมูลมณเฑียร ซึ่งเดิมสร้างตามองค์ประกอบของตำหนักชนชั้นสูงแบบไทยประเพณี จนเมื่อมีการบูรณะโครงสร้างตัวอาคารจึงเปลี่ยนจากไม้เป็นก่ออิฐถือปูนตามแบบตะวันตก ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารูปแบบที่ปรากฏนั้นไม่ได้ถูกกำหนดให้เป็นไปตั้งแต่แรกสร้าง แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลมาจากการปรับตัวของสังคมต่ออิทธิพลที่ได้รับในแต่ละยุคสมัย โดยเฉพาะจากต่างชาติ แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการปรับตัวของวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมของนักวิจัยอื่นๆ ที่พบว่าการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมไทยและตะวันตกส่งผลให้เกิดรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์

การวิจัยครั้งนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่นำมาใช้เพื่ออธิบายให้เห็นอัตลักษณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตามบริบททางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมในแต่ละช่วงเวลา ทำให้เห็นว่าสถาปัตยกรรมเมืองนนทบุรีมีการเคลื่อนไหวปรับตัวโดยตลอดที่ถ่ายทอดให้เห็นผ่านงานสถาปัตยกรรมที่สามารถปรากฏอัตลักษณ์หลากหลายร่วมกัน จากยุคสมัยหนึ่งยึดถือหรือนิยมในแบบหนึ่ง เมื่อผ่านกาลเวลาไปสู่อีกยุคสมัย ก็มีปรากฏการเปลี่ยนแปลงไปสู่อีกแบบหนึ่ง

ดังนั้นรูปแบบสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่แม้จะเกิดขึ้นจากแนวคิด คติ หรือข้อปฏิบัติที่สืบทอดกันมา จึงไม่สามารถยึดถือสืบเนื่องไปได้ตลอด แต่สามารถปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งสอดคล้องกับ อภิญา เพ็ญฟูสกุล (2546) ที่กล่าวว่า อัตลักษณ์สามารถเลื่อนไหลไปตามบริบทและเวลาที่เปลี่ยนไป (อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2546) ได้อธิบายว่า ความสัมพันธ์ของบุคคลจะเป็นสิ่งกำหนดคำที่เลือกใช้ การนิยามตนเองจะมีลักษณะของความ เป็นสัมพัทธนิยมสูงมาก (relativist) ซึ่งผู้แนะนำตัวจะแนะนำตนเป็นอะไร ย่อมขึ้นอยู่กับสถานการณ์นั้นๆ ดังนั้นการแปรเปลี่ยนอัตลักษณ์ตามบริบทจึงมีไม่รู้จัก ที่ถูกหยิบยืมสร้างขึ้นมาจากสถานการณ์เฉพาะหน้า จากความสัมพันธ์ต่างๆ ที่แม้ว่าจะสามารถจำแนกตามรูปแบบในภาพโดยรวมได้ แต่ในรายละเอียดกลับพบความแตกต่างที่ผสมผสานกันอย่างกลมกลืน

กลายเป็นส่วนหนึ่งที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของสถาปัตยกรรมในพื้นที่ ในพื้นที่หนึ่งสามารถปรากฏสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบหลากหลาย ส่วนสถาปัตยกรรมก็ปรากฏความแตกต่างที่ผสมอยู่ร่วมกันอาจกล่าวได้ว่าเป็นอัตลักษณ์ที่ผสมกลืนกลายร่วมกัน ซึ่งไม่อาจจะแยกไปแบบเฉพาะเจาะจงว่าแบบใดคือตัวแทนหรือสัญลักษณ์ของเมืองนนทบุรีอย่างแท้จริง

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย เรื่อง “การศึกษาอัตลักษณ์สถาปัตยกรรมทางประวัติศาสตร์ เมืองนนทบุรี เพื่อแนวทางการออกแบบผลิตภัณฑ์วัฒนธรรม” ได้รับทุนสนับสนุนจากคณะสถาปัตยกรรมและการออกแบบ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ ประจำปี 2564

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2537). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 82 เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน*.
- กรมศิลปากร. (2552). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม. ใน *ปกิณกคดีประวัติศาสตร์ไทย* (เล่ม 2).
- ขจรศักดิ์ เจ้ากรมทอง. (2557). สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนนทบุรี: ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลง. *วารสารเกษมบัณฑิต*, 15(2), 49–59.
- คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. (2542). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี*. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ.
- ชาติรี ประกิตนทการ. (2556). ศิลปะ-สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1: แนวคิด คติสัญลักษณ์ และความหมายทางสังคมยุคต้นรัตนโกสินทร์. *วารสารวิจารณ์ศิลป์*, 4(1), 243–324.
- ชิมอง เดอ ลา ลูแบร์. (2510). *จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์* (สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล). ก้าวหน้า.
- ณัฐวัตร จินรัตน์. (2546). *การออกแบบสถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ปัทมา เจริญกรกิจ. (2558). *พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้นในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- ปิยมาศ สุขพลับพลา. (2546). การศึกษาเปรียบเทียบสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: กรณีศึกษาวัดเทพธิดารามวรวิหาร วัดราชนัดดารามวรวิหาร วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศิลป์]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). บางใหญ่: ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี. วารสารเมืองโบราณ, 23(3), 55.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย (รายงานการวิจัย). สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- สายนต์ ไพรชาญจิตร์. (2548). กระบวนการโบราณคดีชุมชน: การวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมเพื่อเสริมสร้างความสามารถของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมในจังหวัดน่าน (รายงานการวิจัย). สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุนทรโวหาร (ภู่), พระ. (2513). นิราศสุนทรภู่. โรงพิมพ์คุรุสภา.
- หวน พันธุพันธ์. (2547). ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี. โอเดียนสโตร์.
- อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2541). ปราสาทเมืองต่ำ: การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อภิญา เพื่องฟูสกุล. (2546). อัตลักษณ์: การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.